

ПОЛІТИЧНА КОРЕКТНІСТЬ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ГЕНЕЗА ТА СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

Нехаєнко Оксана

аспірантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61122, Україна,
o.v.nekhaenko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5201-8200>

Oksana Nekhaienko

PhD Student, School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine,
o.v.nekhaenko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5201-8200>

У статті розглядається проблема теоретичного визначення поняття «політична коректність» у предметній області соціальної теорії. Розкриваються різні теоретичні підходи до аналізу феномену, що досліджується. На основі теоретичних напрацювань лінгвістів і соціологів формулюється авторське визначення політичної коректності. Політична коректність розглядається як феномен, здатний впливати на формування порядку денного в суспільстві, що зумовлено її дискурсивним та нормативним характером. Необхідність саме соціологічного дослідження політичної коректності на міждисциплінарній основі обґрунтовано з огляду на складну генезу цього феномену одночасно як штучного регулятивного інструменту, локально-політичної лінгвістичної традиції та соціально-ідеологічної практики. Водночас із цим проблематизацію політичної коректності здійснено, виходячи з фактичного поширення її як практики за межі політичного простору її виникнення до світового масштабу. Наголошується на значенні та, водночас, недостатності висвітлення тематики політичної коректності в сучасному соціологічному дискурсі. Здійснюється короткий історичний огляд особливостей становлення політичної коректності як соціального феномену, аналізується контекст вживання даного поняття в існуючих напрацюваннях з цієї проблематики. Обґрунтовується необхідність виведення визначення політичної коректності з лінгвістично-мовної сфери та її соціологічної концептуалізації, зокрема, розробки категоріально-понятійного апарату, за допомогою якого стає можливим подальше дослідження політичної коректності як соціального феномену. Пропонуються можливі теоретичні підходи для подальшого вивчення політичної коректності. А саме формулюються два основні підходи до аналізу політичної коректності, які ґрунтуються на розумінні її як явища/феномену та як ідеології, що робить можливим подальше вивчення політичної коректності саме як соціального, а не виключно мовного феномену. В статті закладаються теоретичні та методологічні основи подальшої розробки тематики політичної коректності в соціологічному руслі.

Ключові слова: політична коректність, ідеологія, дискурс, установка, конструювання соціальної реальності.

The article deals with the problem of the theoretical definition of the concept of “political correctness” in the subject area of social theory. Different theoretical approaches to the investigated phenomenon are revealed. Based on theoretical developments of linguists and sociologists, an author’s definition of political correctness, which presumably possesses the potential of constructing social reality, is formed. Political correctness is seen as a phenomenon that can influence the formation of a social agenda, which is due to its discursive and normative nature. The need for a sociological study of political correctness on an interdisciplinary basis is substantiated with an emphasis on the complex nature of the formation of political correctness as an artificial regulatory tool, a local political tradition and a socio-

ideological practice. At the same time, the actual spread of political correctness as a formalized practice beyond the political space of its origin is considered as the core of the sociological problematization of political correctness. Within the framework of the article, the problem of the issue of political correctness is implemented, as well as the theoretical grounds for further study of this phenomenon are proposed. At the same time, a brief historical review of the specificities of the development of political correctness and the context of the use of this concept in the existing developments on this subject is carried out. The necessity of finding political correctness from the linguistic sphere and conceptualization directly in a sociological way is substantiated; at the same time we note the necessity of developing a categorical research apparatus with the help of which it is possible to further study political correctness directly as a social phenomenon. Two main approaches to the analysis of political correctness are being formed, based on understanding it as a phenomenon and as ideology, which makes it possible to further study political correctness precisely as a social phenomenon, and not just a linguistic one. The article lays the theoretical and methodological foundations for the further development of topics of political correctness in a sociological context.

Keywords: political correctness, ideology, discourse, installation, construction of social reality.

В статье рассматривается проблема теоретического определения понятия «политическая корректность» в предметной области социальной теории. Раскрываются различные теоретические подходы к анализу исследуемого феномена. На базе теоретических наработок лингвистов и социологов формируется авторское определение политической корректности. Политическая корректность рассматривается как феномен, который способен влиять на формирование социальной повестки дня, что обусловлено ее дискурсивным и нормативным характером. Необходимость социологического исследования политической корректности на междисциплинарном основании обоснована с упором на сложный характер становления политической корректности как искусственного регулятивного инструмента, локально-политической традиции и социально-идеологической практики. Одновременно с этим фактическое распространение политической корректности как формализованной практики за пределы политического пространства ее происхождения рассматривается как стержень социологической проблематизации политической корректности. Осуществляется проблематизация темы политической корректности, а также предлагаются теоретические основания для дальнейшего изучения данного феномена. Осуществляется краткий исторический обзор особенностей становления политической корректности как социального феномена, анализируется также и контекст употребления данного понятия в существующих наработках по этой проблематике. Обосновывается необходимость вывода политической корректности из лингво-языковой сферы и концептуализации непосредственно в рамках социологии; отмечается необходимость разработки категориально-исследовательского аппарата, при помощи которого возможно дальнейшее изучение политической корректности непосредственно как социального феномена

Ключевые слова: политическая корректность, идеология, дискурс, установка, конструирование социальной реальности.

Однією з актуальних проблем, що стоять перед сучасними соціогуманітарними науками, залишається дослідження особливостей соціальної комунікації та впливу мови на суспільство. До таких особливостей сьогодні можна віднести політичну коректність, яка виступає чинником формування комунікативних моделей, тобто зумовлює те, яким саме чином має відбуватися комунікація. Власне, політична коректність формує «порядок денний» в суспільстві: це відбувається шляхом нав'язування конкретних мовних паттернів, встановлення меж, за які не може виходити комунікація.

Такі межі можуть встановлюватися та закріплюватися не лише на культурному та ціннісному рівнях, але й юридично. Відомими є випадки в США, коли за вживання певних слів та евфемізмів людина підлягає не лише суспільному осуду, а й адміністративній відповідальності. Для американського суспільства не є чимось незвичним і конкретні приписи щодо спілкування в університетах, наприклад, існують «мовні кодекси», які регламентують, що є допустимим, а що суворо заборонено у міжособовому спілкуванні [1,2]. Звісно, це лише окремі приклади, але навіть їх вже достат-

ньо для того, щоб зауважити: політична коректність має певний потенціал щодо конструювання соціальної реальності. Власне, цим і зумовлюється *актуальність* тематики політичної коректності в цілому та її соціологічної концептуалізації зокрема. Як справедливо зауважує С. Тер-Мінасова, мова є дзеркалом культури, в якому відбиваються громадська самосвідомість народу, національний характер, спосіб життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей, світовідчуття, бачення світу [3, с. 14].

В рамках даної статті важливо звернути увагу соціологів на проблемну ситуацію, що полягає, з одного боку, у відсутності соціологічного знання про характер впливу політичної коректності на суспільну свідомість, та, з іншого боку, у відсутності як категоріального, так і дослідницького (емпіричного) соціологічного апарату для вивчення і розуміння політичної коректності як феномену, що конструє соціальний простір в дискурсивній та ідеологічній площині. Запропоноване в статті визначення задає вектор подальшим дослідженням політичної коректності власне як окремого соціального явища (або процесу).

Зазначене вище актуалізує вивчення питань політичної коректності в соціальному та мовному аспектах, а отже, виникає необхідність конструювання соціологічного визначення поняття «політична коректність». На нашу думку, політична коректність є складним багатоаспектним феноменом, що має певний потенціал конструювання щодо суспільної свідомості. Іншими словами, політична коректність здатна змінювати соціальну реальність через вплив на мову. Нині потенціал політичної коректності в конструюванні соціальної реальності та свідомості є невивченим. У цьому ми вбачаємо головну *наукову проблему*: попри те, що на рівні повсякденної комунікації політична коректність вже об'єктивована, у соціологічному дискурсі тематика майже не розкривається. Існує декілька підходів, в межах яких політична коректність розглядається як соціологічна категорія, проте навіть у цих підходах поняття «політична коректність» не є центральним, а згадується лише як елемент теорії комунікації.

У даній статі ми виходимо з гіпотези, що політична коректність може розглядатися як один з засобів дискурсивно-ідеологічного впливу на суспільство.

Перш ніж перейти до розгляду вже згаданих у статі підходів, відзначимо, що сам термін спочатку мав суто публіцистичне коріння. Пізніше він був запозичений політиками, а також поступово ввійшов до

академічного дискурсу. Термін нині активно функціонує в рамках журналістського, публіцистичного, та наукового дискурсів, зокрема в США, проте загальноприйнятого визначення досі не вироблено, як немає і єдиного підходу до аналізу відповідного феномену. Це є наслідком максимально широкого контексту вживання поняття політичної коректності; внаслідок чого відбувається розмиття його меж, що спричиняє складнощі для операціоналізації.

Якщо говорити конкретно про соціологію, то феномен політичної коректності не вивчений соціологами. Частково проблематика політичної коректності розкривається зарубіжними дослідниками в контексті вивчення мовних особливостей міжкультурної комунікації, але це сфера інтересів, швидше, лінгвістів-перекладачів ніж соціологів.

Як було зазначено вище, одним з головних завдань є визначення поняття «політична коректність» у соціологічному ключі, що є першою ланкою у визначенні індикаторів, за допомогою яких стає можливим подальше соціологічне вивчення феномену.

Незважаючи на певний «мейнстримний» характер, тема політичної коректності не отримала вичерпного або більш-менш повного осмислення в науковій літературі; це стосується і соціології. Тим не менш, існує ряд наукових напрацювань з даної тематики, деякі з них можна вважати міждисциплінарними. Розгляд проблем, пов'язаних з політичною коректністю як феноменом, притаманним більшою мірою американській культурі, проводиться переважно дослідниками із США. Політичній коректності і питанням, що співвідносяться з нею, присвячені, зокрема, роботи Д. Адлера [4], Д. Соузи [5], Д. Лео [6], Д. Равич [7], Д. Тейлора, [8, 9], С. Уолкера [10] та інших. Особливістю більшості публікацій американських авторів є інтерпретація політичної коректності як одного з (ідеологічних) елементів освітньої доктрини США. Між тим, власне мовний і соціальний аспекти політичної коректності в роботах цих авторів або зовсім не висвітлюється, або відходять на другий план.

Значний вклад в становленні та популяризації політичної коректності належить дослідникам гендеру, бо саме гендерні дослідження так чи інакше підіймали проблеми мовної коректності. І в першу чергу мова йде про професора Гарвардського університету Робін Лакофф, в чій роботі основним предметом розгляду є соціокультурні аспекти мовної поведінки носіїв різних статей. Дослідження особливостей

мовної поведінки жінок і чоловіків розпочато ще в другій половині ХХ століття, саме тоді з'являються різні теорії гендерної проблематики. Вивчаючи особливості жіночої мовної поведінки, Р. Лакофф дійшла висновку, що ця поведінка відрізняється невпевненістю, меншою агресивністю в порівнянні з чоловічою поведінкою, більшою гуманністю і орієнтованістю на свого партнера по комунікації. Це виражається в нерішучій інтонації, частому вживанні ефемізмів, вставних виразів [11].

На розвиток гендерної лінгвістики значно вплинув фемінізм. Прибічники руху ввели поняття «сексистська мова», що позначало лінгвістичне вираження традиційно підпорядкованого становища жінки в суспільстві. Феміністки прагнули виключити «сексистські» слова і вирази з повсякденного ужитку, пропонували замість них лексичні одиниці, позбавлені дискримінативних конотацій, тобто ті, що демонструють рівноправність жінок у сучасному суспільстві. Прибічники феміністської ідеології активно підтримали ідеї і принципи політичної коректності, що спиралися на повагу почуттів і гідності найрізноманітніших верств сучасного суспільства та вираження цієї поваги у відповідних мовних формах [11]. Таким чином, розвиток гендерної тематики зіграв особливу роль у становленні та розвитку політичної коректності як такої.

Українськими дослідниками проблематика політичної коректності майже не розглядалася. Частково вона розкривається в роботах російських дослідників, наприклад А. Остроуха [12], Ю. Гуманової [13], С. Тер-Мінасової [3], М. М. Шульгіна [14], Л. Іоніна [15]. Дисертаційна робота А. Остроуха є фактично першою спробою нелінгвістичного наукового дослідження явища політичної коректності.

Сам термін «політична коректність» у найбільш поширеному значенні виникає в США наприкінці ХХ століття. Тоді політична коректність (*politically correct*, скорочено — *PC*) розумілася як будь-яка мовна поведінка, що «відповідає встановленим правилам». Довгий час дане поняття розглядалося як суто публіцистичне, і лише в другій половині ХХ сторіччя воно стало використовуватися американськими дослідниками гендеру. Першу ж згадку даного терміну зареєстровано в англійській мові в 1970 році в роботі «*Black Woman*» Т. Саде Вамбара. Ця книга, присвячена питанням гендеру, була одною з перших, що звертала суспільну увагу саме на чорношкірих жінок як окрему верству суспільства, і саме в ній артикулювалася ідея, що рівність між людьми в першу чергу реалізується мовними засо-

бами. В 1975 році воно було зафіксовано у працях П. Гербера (1975's P. Gerber's Willa Cather and a Factson File). Після 1975 року дане поняття все частіш з'являлося на сторінках журналів та книг. З 1978 року термін використовували на сторінках *National Journal*, а в 1984 році він остаточно продемонстрував свою актуальність на VII Міжнародному форумі гендерних досліджень (*Women's Studies International Forum VII*). Зазначене прямо впливало на те, що вже в 1990-ті роки термін «політична коректність», який вживався переважно в публіцистичному дискурсі та в університетському середовищі США, отримав своє сучасне значення, що можна також визначити за допомогою поняття *neutral language*¹ [12]. Але такий розгляд політичної коректності істотно звужує потенціал її дослідження, оскільки має, скоріше, формально-лінгвістичний, технічний характер; його вочевидь недостатньо для подальшого розуміння її як соціального феномену.

Зазначені підходи до визначення та аналізу політичної коректності пропонують різне розуміння цього поняття. Вона може трактуватися як особлива ідеологічна реальність, мовний рух, культурно-поведінкова і мовна тенденція, мовна толерантність і так далі. Як відзначає російський лінгвіст С. Тер-Мінасова, нам необхідно визнати певну несамостійність самого терміну «політична коректність». Невдалим його можна вважати головним чином саме через перший компонент у цьому сполученні. Але в той же час потрібно констатувати його усталеність, особливо в англійській мові, що дає нам серйозні підстави для розгляду політичної коректності як особливого лінгвістичного і культурного феномену [3, с. 225].

Вплив політичної коректності відбивається на взаємодії різних расових і етнічних груп, гендерній взаємодії, місці в суспільстві людей різного віку, соціального статусу, матеріального достатку. Виходячи з цього, С. Тер-Мінасова вважає, що «політичну коректність необхідно розглядати як прагнення знайти нові засоби мовного вираження замість тих, які зачіпають почуття і гідність особи, утискають її людські права мовною нетактовністю і прямолінійністю відносно расової і статевої приналежності, віку, стану здоров'я, соціального статусу, зовнішності тощо» [3, с. 216].

Подібне визначення формулюється і М. Комлевим: «Політична коректність —

1 *neutral language* (нейтральна мова) — це мова, в якій мовець прагне уникати певних виразів чи слів, що можуть позиціонуватися як сенситивні, або такі, що зачіпають почуття окремих груп людей, об'єднаних за національною, статевою або віковою ознакою.

це поняття-гасло, що затвердилося в США; воно демонструє ліберальну спрямованість американської політики і має справу не стільки зі змістом, скільки із символічними образами і корегуванням мовного коду. Мова декодується знаками антирасизму, екологізму, толерантного ставлення до національних і сексуальних меншин, боротьби проти СНІДУ» [16, с. 279-280].

У деяких роботах поняття політичної коректності розглядається виключно з точки зору мовного коду. Наприклад, Р. Белл пише про певні норми поведінки, яких повинен дотримуватися індивід з точки зору оточуючих, причому деякі з цих норм будуть нормами мовної поведінки, так званими кодами відповідної мови [17, с. 137]. Політична коректність є наслідком зміни цих норм і стикається не стільки зі змістом, скільки з символічними образами і корегуванням мовного коду.

«Велика актуальна політична енциклопедія» визначає політкоректність як «культурно-поведінкову і мовну тенденцію, націлену на заміну сталих термінів, здатних зачепити почуття і гідність тієї або іншої особи, емоційно нейтральними і позитивними евфемізмами» [20].

В контексті наведеної дефініції, політична коректність, першу чергу, виступає як синонім комунікативної стриманості, а підкреслення її мовної природи прямо торкається дискурсивного аспекту політичної коректності.

Враховуючи існування різних точок зору на досліджуване нами явище, не можна обійти увагою визначення, в якому політична коректність розкривається з негативною конотацією (див. праці Л. Іоніна [15; 18]). Ось деякі приклади:

«Політична коректність як соціальний регулятив часто пов'язується з «лицемірством, прагненням уникнути реальних соціальних проблем, замовчуванням гострих соціальних протиріч, з дискримінацією більшості, насильницькою маргіналізацією сталих традицій. <...>...політкоректність – специфічна форма цензури сенсів <...>, це не стільки система заборон на вислови і самовираження, скільки метод реформування внутрішнього світу людини і самої структури мислення шляхом виведення ряду слів і понять з мови або мутації їхніх значень» [20].

«Політична коректність – світогляд, що формується сьогодні різними меншинами, які утворили м'яку коаліцію «потерпілих» і чия загальна ознака полягає в тому, що вони вважають себе в першу чергу жертвами, оскільки піддавалися дискримінації в тому або іншому вигляді» [18].

Російський дослідник Л. Іонін переконаний, що «політична коректність – це не що інше, як ідеологія сучасної масової демократії, що слугує, з одного боку, обґрунтуванню внутрішньої і зовнішньої політики держав із розвиненим капіталізмом, а з іншого – придушенню опозиції та будь-якого інакомислення і забезпеченню ідейного та ціннісного консенсусу» [15, с. 210].

На основі розглянутих підходів до феномену політичної коректності формулювати авторське визначення політичної коректності. Вона може трактуватися як нова ідеологія, як культурна тенденція, мовна толерантність, тощо. На наш погляд, розгляд політичної коректності в окремих аспектах суттєво звужує евристичні можливості її дослідження. Тож, важливо сформулювати таке визначення, яке дозволить продемонструвати, що політична коректність не може бути розглянута у вузькому сенсі. З нашої точки зору, *політична коректність – це дискурсивний культурно-поведінковий феномен, що містить ідеологічну і нормативну установку на подолання соціальних конфліктів і протиріч, яка реалізується через мову.*

У визначенні закладаються ключові елементи політичної коректності, які дозволяють об'єднати соціальний, психологічний та культурний розрізи. Тепер розкриємо кожен з елементів визначення.

1. Політична коректність – це не просто мовний феномен, а саме дискурсивний, оскільки, виходячи з визначення дискурсу, він характеризується соціальною контекстуальністю і ціннісно-ідеологічною напруженістю. Все це робить дискурс особливо важливим для вивчення різноманітних проявів соціальної реальності, зокрема вивчення політичної коректності. В даному випадку «дискурс» розглядається як похідне від поняття «мова» та наділене соціально-контекстуальним змістом.

2. Визнання політичної коректності як культурно-поведінкового феномену зумовлено тим, що політкоректна риторика формується під впливом культурного контексту і фіксується на поведінковому рівні. Цим підкреслюється конструйований характер політичної коректності та її взаємозв'язок з культурою і ідеологією, що панують у конкретному суспільстві.

3. Що стосується поведінкового аспекту, то тут мова йде про суспільні ефекти і наслідки політичної коректності, про її здатність до регулювання поведінки. Інакше кажучи, політична коректність є не суто лінгвістичним явищем, а феноменом культури, що через мову здатний формувати поведінкові моделі.

4. Характеристикою, що може викликати дискусію, можна вважати нормативний характер політичної коректності. Необхідно детальніше зупинитися на тому, що мається на увазі під політичною коректністю як нормативною установкою. В даному випадку нормативна установка – це жорстко встановлені рамки і приписи. Іншими словами, це відносно стійка сукупність установок і схильностей індивіда або соціальної групи сприймати світ певним чином. Ця установка формується завдяки впровадженню в суспільну і індивідуальну свідомість міфів і ідеологем, і, як наслідок, вона спричиняє підміну понять, спотворення соціальних зв'язків.

У контексті розкриття сутності політичної коректності як нормативної установки варто також згадати французького філософа М. Фуко, який вивчає «дискурсивні» (ментальні) структури, маючи на увазі під цим позначенням знання і нормативні системи, що діяли в різні періоди історії. Істинно науковим, об'єктивним дослідженням є, за М. Фуко, вивчення кожної нормативної структури як структури колективного несвідомого в її співвідношенні із структурою «влади» [19, с. 416].

Запропоноване вище визначення не є вичерпним і не претендує на повноту, але воно дозволяє позначити ряд найбільш сутнісних характеристик політичної коректності, отже, може бути прийняте як робоче та уточнюватися в ході подальшого дослідження.

Формуються два основні підходи до аналізу політичної коректності, що ґрунтуються на розумінні її як явища/феномену та як ідеології. Такий підхід уможливило подальше вивчення політичної коректності саме як соціального явища, що здатне прямо впливати на соціальну реальність, конструювати її.

Важливо продемонструвати, що політична коректність не є ані суто ідеологією, ані окремим її елементом. Насамперед її варто розглядати як ідеологічну установку, що містить в собі механізм впливу на суспільство, ґрунтується на дискурсивних та лінгвістичних прийомах. Цим закладається розуміння політичної коректності як особливого роду ідеологічного механізму.

Література

1. Китайчик М. Правовые механизмы противодействия «языку вражды» в СМИ. URL: <https://www.asi.org.ru/wp-content/uploads/2013/06/Kak-zashhit-obshchestvo-ot-yazyka-vrazhdy.pdf>;
2. Коливер С. Законы, запрещающие hate speech: действительны ли они? URL: http://old.memo.ru/hr/referats/hatespch/zak_kol.htm
3. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. URL: <http://www.twirpx.com/file/245066/>
4. Адлер Д. Борьба против политической корректности. Америка, 1994. № 442. С. 5-11.
5. D'Souza D. Illiberal Education: the Politics of Race and Sex on Campus URL: <https://www.dineshdsouza.com/books/illiberal-education-the-politics-of-race-and-sex-on-campus/>
6. Leo J. The New Verbal Order. US News & World Report, 1991. July 22. P. 14.
7. Ravitch D. Multiculturalism: E Pluribus Plures The American Scholar URL: http://saveourdeafschools.org/ravitch_1990.pdf
8. Taylor J. Are You Politically Correct? URL: <http://www.unz.org/Pub/newyork-1991jan21-00032>
9. Taylor J. Thought Police. Newsweek (New York), 1991. Jan 14.
10. Walker S. Hate Speech: The History of American Controversy URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/law-and-history-review/article/walker-samuel-hate-speech-the-history-of-an-american-controversy-lincoln-nebraska-and-london-university-of-nebraska-press-1994-pp-ix-217-1195-isbn-0803297513/90FBB2C38E53B77523CDFEBDBAA66091>
11. Lakoff R. Language and woman's place URL: https://web.stanford.edu/class/linguist156/Lakoff_1973.pdf
12. Остроух А. В. Политическая корректность в США: культурологический аспект проблемы: дис. Канд. Филол. Наук: 24.00.02 / М., 1998. 179 с. URL: <http://www.dissertat.com/content/politicheskaya-korrektnost-v-ssha-kulturolog-aspekt-problemy>.
13. Гуманова Ю. Л. Политическая корректность: как это делается в России. Россия и Запад: диалог культур, вып. 8, т. 1. М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2000. С. 195-202.
14. Шульгин Н. Н. За горизонтами политкорректности. Вопросы философии. 2003. № 6. С. 54-68.
15. Ионин Л. Г. Политкорректность: дивный новый мир. М.: ООО «адмаргинем Пресс», 2012. 112 с.
16. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М.: Эксмо-Пресс, 2000. 1308 с.
17. Белл Р. Социолнгвистика. Цели, методы и проблемы. М.: Международные отношения, 1980. 320 с.
18. Ионин Л. Г. Апдейт консерватизма. Москва, изд. Гос. Ун-та «Высшей школы экономики», 2010. URL: <https://www.hse.ru/news/science/25458529.html>
19. Фуко М. Археология знания / пер. С фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой; вступ. Ст. А. С. Колесникова. Спб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга, 2004. 416 с.
20. Беляков А. Большая актуальная политическая энциклопедия / под общ. Ред. А. Белякова и О. Матвейчева. М.: Эксмо, 2009. 412 с.